

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته تاریخ گرایش ایران اسلامی

عنوان پایان نامه

**واکنش‌های اجتماعی – سیاسی ایرانیان در دفاع از استقلال در
مقابل بیگانگان (از مشروطه تا جنگ جهانی اول)**

استاد راهنما
دکتر علیرضا ملایی توانی

استاد مشاور
دکتر الهام ملک‌زاده

پژوهشگر سیده فاطمه سهیلی

بهمن ماه ۱۳۹۲

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۲/۱۱/۲۳

پایان نامه تحصیلی خانم سیده فاطمه سهیلی دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد

رشته تاریخ ایران دوره اسلامی

تحت عنوان:

واکنش های اجتماعی و سیاسی ایرانیان در حفظ استقلال کشور در برابر بیگانگان از پیروزی مشروطیت

تا جنگ جهانی اول ۱۲۸۵-۱۲۹۳ ش/۱۹۰۶-۱۹۱۴ م

را بررسی کردند و پایان نامه با درجه به تصویب نهایی رسید.

۱. استاد راهنمای پایان نامه، آقای دکتر علیرضا ملانی توانی با مرتبه علمی دانشیار

۲. استاد مشاور پایان نامه، خانم دکتر الهام ملک زاده با مرتبه علمی استادیار

۳. استاد داور پایان نامه، آقای دکتر محمد امیر احمدزاده با مرتبه علمی استادیار

امضا

امضا

امضا

امضای رئیس پژوهشگاه

امضای مدیر گروه

امضای نماینده مدیریت تحصیلات تکمیلی

نمی توانم معنایی بالاتر از تقدیر و تشکر بر زبانم جاری سازم و سپاس خود را در وصف استادان خویش آشکار نمایم، که هر چه گویم و سراپم، کم گفته ام.

از استاد گرامی ام جناب آقای دکتر علیرضا ملایی توانی بسیار سپاسگزارم. چرا که بدون راهنمایی های ایشان ، به فرجام رسیدن این پایان نامه بسیار مشکل می نمود.

از سرکار خانم دکتر الهام ملک زاده ، که یاری های بی چشمداشت ایشان، بسیاری از سختی ها را برایم آسان تر نمودند.

و بر خود فرض می دانم که نهایت مراتب امتنان خود را نسبت به جناب آقای دکتر ناصر تکمیل همایون ابراز داشته، که بدون رهنمودهای سازنده ی ایشان، بی شک علاقه به تاریخ معاصر ایران و اندیشه ی استقلال در ذهنیت حقیر تکوین نمی یافت.

تقدیم

به همه کسانی که لحظه ای، بعد انسانی و وجدانی خود
را فراموش نمی کنند و بر آستان گران سنگ انسانیت
سرفرودمی آورند و انسان را با همه تفاوت هایش
ارج می نهند

چکیده

نهضت مشروطه با هدف ایجاد قانون و عدالت و استقلال به وقوع پیوسته بود. این جنبش منافع سیاسی و اقتصادی فراوان دول همجوار ایران را که از سال‌ها قبل به گسترش نفوذ خود در کشور پرداخته بودند، با تحدید روبه‌رو می‌ساخت. بنابراین در این دوره در مقابل تهاجمات و نقض استقلال ایران از سوی بیگانگان و دست‌نشانندگان آنان در داخل کشور، ملی‌گرایانی پدید آمدند که در راه استقلال کشور مبارزه می‌کردند. پژوهش حاضر واکنش‌ها و عکس‌العمل‌های استقلال‌خواهانه‌ی ایرانیان از مشروطه تا جنگ جهانی اول، در سطح مجلس، مطبوعات و مردم در ضمن طرح سؤالاتی درباره‌ی شیوه‌ها و الگوهای واکنش‌های اجتماعی و سیاسی ایران به ارزیابی نقش اندیشه‌های مذهبی (دفاع از بیضه‌ی اسلام از سلطه‌ی غیرمسلمانان) و آرمان‌های ملی – میهنی و تلفیق این دو تفکر (ایرانیت و اسلامیت) و تأثیر آن بر روی استقلال‌طلبی ایرانیان پرداخته است.

در پژوهش حاضر پس از گردآوری و مطالعه‌ی منابع کتابخانه‌ای و آرشیوی، داده‌ها با روش توصیفی تحلیلی بررسی شده است. نتیجه‌ی حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد ایرانیان برای حفظ استقلال خود در مقابل دولت‌های متجاوز، الگوهایی برگزیدند که کاربرد آن‌ها تنها مختص آن زمان نبوده است و از ارتکاب به اقدامات هیجانی و احساسی و غیرهدفمند که تنها باعث تحلیل نیروی مقاومت می‌شود پرهیز نمودند. الگوهایی همچون دست یازیدن به اعتراض‌های دیپلماتیک به نهادهای متمدن بشری همچون دادگاه لاهه و دولت‌های اروپایی و آگاه کردن ملت‌های دیگر نسبت به تعدیات دولت‌هایی مثل روس و انگلیس به ایران با اقداماتی همچون تحریم جشن عید نوروز، تحریم کالاهای کشور متجاوز، تکیه بر اقتصاد ملی، حفظ استقلال و اصالت عناصر فرهنگی، مشارکت خودجوش مردم در ایجاد ارتش ملی برای مقاومت مسلحانه با جنبه‌ی تدافعی از آن جمله است.

کلید واژه‌ها: استقلال، اعتراض، مبارزه، مشروطه، روسیه، انگلستان.

فهرست مطالب

عنوان.....	صفحه.....
پیشگفتار.....	۱.....
فصل ۱. چارچوب روش‌شناسی پژوهش.....	۲.....
۱-۱. بیان موضوع.....	۳.....
۲-۱. پرسش‌های پژوهش.....	۴.....
۳-۱. فرضیه‌ها.....	۵.....
۴-۱. ادبیات پژوهش.....	۶.....
۵-۱. قلمرو پژوهش.....	۱۱.....
۶-۱. اهمیت و ضرورت پژوهش.....	۱۱.....
۷-۱. روش تحقیق.....	۱۲.....
۸-۱. دشواری‌های تحقیق.....	۱۲.....
۹-۱. مفاهیم.....	۱۳.....
۱۰-۱. تبیین استقلال.....	۱۵.....
۱۱-۱. حیطه‌ی استقلال (داخلی - خارجی).....	۱۷.....
۱۲-۱. خاستگاه فرهنگی استقلال.....	۱۸.....
۱۳-۱. پایگاه اقتصادی استقلال.....	۱۹.....
۱۴-۱. استقلال و حاکمیت ملت.....	۲۰.....
۱۵-۱. استقلال، تمامیت ارضی و وحدت ملی.....	۲۱.....
فصل ۲. استقلال‌خواهی ایرانیان در بستر تاریخ.....	۲۴.....
درآمد.....	۲۵.....
۱-۲. استقلال ایران در مفهوم جدید.....	۲۶.....
۲-۲. نخستین انگیزه.....	۲۸.....
۳-۲. جنبش تنباکو و اعتراض گسترده به نقض استقلال کشور.....	۳۰.....
۴-۲. نهضت مشروطه و پیوند استقلال با حاکمیت مردمی.....	۳۲.....
۵-۲. اصول ناظر بر استقلال ایران در قانون اساسی مشروطه و متمم آن.....	۳۹.....
نتیجه‌گیری.....	۴۴.....
فصل ۳. دفاع از استقلال سیاسی - فرهنگی از آغاز جنبش مشروطه‌خواهی تا بمباردمان مجلس.....	۴۶.....
درآمد.....	۴۷.....
۱-۳. دفاع از استقلال سیاسی ایران.....	۴۸.....
۱-۱-۳. واکنش در برابر قرارداد ۱۹۰۷.....	۴۸.....
۲-۱-۳. واکنش مجلس نسبت به قرارداد ۱۹۰۷.....	۵۰.....
۳-۱-۳. واکنش مطبوعات.....	۵۲.....
۴-۱-۳. واکنش انجمن‌ها و تشکل‌های سیاسی.....	۵۵.....

۵۶.....	۳-۱-۵. واکنش‌های مردمی نسبت به معاهده روس و انگلیس
۵۹.....	۳-۲. رویارویی در برابر تجاوزات عثمانی
۶۱.....	۳-۲-۱. واکنش مجلس نسبت به تعدیات عثمانی
۶۲.....	۳-۲-۲. واکنش مطبوعات نسبت به تجاوزات عثمانی
۶۴.....	۳-۲-۳. واکنش مردم در برابر تعدیات عثمانی
۶۵.....	۳-۲-۴. دعوت شدن قشون عثمانی برای حمله به ایران
۶۶.....	۳-۲-۵. واقعه قتل عام چهل ایرانی در کربلا
۶۸.....	۳-۳. اغتشاش در ایران توسط روس
۷۰.....	۳-۳-۱. ماجرای سبزوار
۷۱.....	۳-۳-۲. قضیه پيله‌سوار و تجاوز روس‌ها
۷۳.....	۳-۳-۳. واکنش مجلس به حادثه پيله‌سوار
۷۵.....	۳-۴. دفاع از استقلال فرهنگی
۷۶.....	۳-۴-۱. زبان فارسی و رسمیت آن
۷۸.....	۳-۴-۲. ایجاد تغییرات در تمبرهای پستی
۷۹.....	۳-۴-۳. پاسداری از دستاوردهای کنفرانس صلح لاهه
۸۳.....	نتیجه‌گیری
۸۴.....	فصل ۴. دفاع از استقلال اقتصادی - نظامی از مشروطه تا بمباردمان مجلس
۸۵.....	درآمد
۸۶.....	۴-۱. استقلال اقتصادی
۸۶.....	۴-۲. رد استقراض روس و انگلیس و ایجاد بانک ملی
۹۳.....	۴-۳. استفاده از کالاهای ایرانی و کاهش استعمال اجناس خارجی
۹۸.....	۴-۴. رد اسکناس بانک شاهنشاهی
۱۰۱.....	۴-۵. اعتراض صیادان بندرانزلی برضد قرارداد لیانازوف
۱۰۲.....	۴-۵-۱. واکنش مجلس به اعتراض صیادان بندرانزلی
۱۰۵.....	۴-۵-۲. انعکاس اعتصاب صیادان بندرانزلی در مطبوعات
۱۰۵.....	۴-۶. استقلال قوای دفاعی
۱۰۶.....	۴-۶-۱. دگرگونی در تشکیلات قزاق
۱۰۸.....	۴-۶-۲. ایجاد ارتش ملی
۱۱۴.....	نتیجه‌گیری
۱۱۶.....	فصل ۵. استقلال و حاکمیت ملی در تقابل با سلطنت استبدادی
۱۱۷.....	درآمد
۱۱۸.....	۵-۱. مخالفت با امین السلطان
۱۲۲.....	۵-۲. عکس‌العمل در مقابل نقض قسم‌های محمدعلی‌شاه
۱۲۷.....	۵-۳. مبارزه با محمدعلی‌شاه پس از بمباردمان مجلس

۴-۵. مردم و بمباردمان مجلس	۱۲۸
۵-۵. ایرانیان و استبداد صغیر	۱۳۱
۵-۵-۱. مبارزات ایدئولوژیک و غیر مسلحانه	۱۳۲
۵-۵-۲. مخالفت با قرض محمدعلی شاه از خارج	۱۴۱
۵-۵-۳. مقاومت مسلحانه در راه استقلال	۱۴۳
۵-۵-۴. زنان و مبارزه در راه مشروطه	۱۴۷
نتیجه گیری	۱۵۵
فصل ۶. استقلال نظامی و مالی پس از فتح تهران تا یادداشت مداخله جویانه انگلیس	۱۵۷
درآمد	۱۵۸
۶-۱. تخلیه قشون خارجی از کشور	۱۵۸
۶-۱-۱. واکنش مجلس شورای ملی به اقامت قشون روس در کشور	۱۵۹
۶-۱-۲. واکنش مردم نسبت به حضور قشون روس در کشور	۱۶۳
الف) تحریم کالاهای روسی	۱۶۴
ب) اعتراض و جلب همدردی کشورهای دیگر	۱۶۶
ج) ترک جشن عید نوروز و اعلام عزاداری	۱۶۷
۶-۱-۳. مطبوعات و حضور قشون خارجی در کشور	۱۷۰
۶-۲. استقراض از خارج	۱۷۲
۶-۲-۱. واکنش مجلس دوم در برابر استقراض از دولتم	۱۷۳
۶-۲-۲. واکنش های مردمی علیه استقراض خارجی	۱۷۵
۶-۲-۳. واکنش مطبوعات نسبت به استقراض از روس و انگلیس	۱۷۷
نتیجه گیری	۱۷۹
فصل ۷. واکنش های استقلال طلبانه ایرانیان از یادداشت انگلیس تا التیماتوم روسیه به ایران	۱۸۱
درآمد	۱۸۲
۷-۱. یادداشت مداخله جویانه دولت انگلیس	۱۸۳
۷-۱-۱. واکنش مجلس نسبت به یادداشت انگلیس	۱۸۶
۷-۱-۲. واکنش مردم نسبت به یادداشت مداخله جویانه انگلیس	۱۸۷
۷-۱-۳. عکس العمل مطبوعات ضد یادداشت انگلیس	۱۹۲
۷-۲. تلاش محمدعلی میرزا برای بازگشت به سلطنت	۱۹۵
۷-۲-۱. مجلس و بازگشت محمدعلی میرزا	۱۹۹
۷-۲-۲. واکنش مردم نسبت به بازگشت محمدعلی میرزا	۲۰۰
الف) مبارزات غیرمسلحانه	۲۰۰
ب) مبارزات مسلحانه	۲۰۳
۷-۲-۳. مطبوعات و بازگشت محمدعلی میرزا به کشور	۲۰۷
۷-۳. تلاش در راستای استقلال فرهنگی ایران	۲۱۰

۲۱۰.....	۷-۳-۱. رسمیت و ارجحیت زبان فارسی
۲۱۰.....	۷-۳-۲. مجلس شورای ملی و زبان فارسی
۲۱۲.....	۷-۳-۳. مطبوعات و اهمیت زبان فارسی
۲۱۴.....	۷-۳-۴. کنگره‌ی بین‌المللی نژادی در لندن
۲۱۷.....	نتیجه‌گیری
۲۱۹.....	فصل ۸. واکنش‌های در دفاع از استقلال از التیماتوم روسیه تا جنگ جهانی اول
۲۲۰.....	درآمد (التیماتوم روسیه به ایران)
۲۲۱.....	۸-۲. انتخاب استوکس به ریاست ژاندارمری خزانة
۲۲۴.....	۸-۳. مصادره اموال شعاع السلطنة
۲۲۶.....	۸-۴. التیماتوم اول و دوم روسیه به ایران
۲۲۹.....	۸-۵. مجلس اول در برابر التیماتوم روسیه
۲۳۳.....	۸-۶. واکنش مردم نسبت به التیماتوم روس علیه ایران
۲۳۶.....	۸-۶-۱. تحریم کالاهای روس و انگلیس و ابراز تنفر از سیاست‌های آنان
۲۴۲.....	۸-۷. جنایات روس‌ها در تبریز، گیلان و مشهد.....
۲۴۲.....	۸-۷-۱. تبریز
۲۴۴.....	۸-۷-۲. گیلان
۲۴۴.....	۸-۷-۳. مشهد
۲۴۶.....	۸-۸. مطبوعات پس از التیماتوم روس به ایران
۲۴۹.....	۸-۹. استقراض ایران از روس و انگلیس
۲۵۰.....	۸-۹-۱. واکنش نسبت به استقراض ایران از روس و انگلیس
۲۵۲.....	نتیجه‌گیری
۲۵۳.....	حاصل سخن
۲۵۵.....	۱. مبارزه ملت ایران
۲۵۵.....	الف) حرکت از کاهش استعمال کالاهای خارجی به سوی تحریم آن‌ها
۲۵۷.....	ب) بستن بازار، تعطیلی مدارس و تحریم عید
۲۵۸.....	ج) رد استقراض خارجی
۲۶۰.....	د) قشون ملی و مبارزه مسلحانه مردم
۲۶۰.....	هـ) حمایت علما
۲۶۲.....	۲. استقلال‌طلبی در مجلس شورای ملی
۲۶۴.....	۳. اقدامات دولت با هدف استقلال‌طلبی
۲۶۵.....	۴. استقلال فرهنگی ایران از مشروطه تا جنگ جهانی اول
۲۶۸.....	پيوست
۲۸۲.....	منابع و مأخذ

پیشگفتار:

موضوع واکنش‌های اجتماعی و سیاسی ایرانیان در حفظ استقلال ایران مقابل بیگانگان از یک پژوهش درباره نهضت استقلال‌طلبی ایرانیان در مقابل وزیرمختار روس الکساندر سرگوییچ گریبایدوف الهام گرفته شد. در حقیقت قیام مردم در مقابل اقدامات گریبایدوف، یک نهضت خودجوش و بی‌سابقه در تاریخ ایران بود که برای نخستین بار پس از جنگ‌های ایران و روسیه در اثر رویارویی ایران با غرب نوین به وقوع پیوست ولی با توجه به محدودیت تبادل اطلاعات در آن دوره، باز هم میزان درک ایرانیان از استقلال کشور به شکل چشمگیری جلب توجه می‌نمود. تسری این موضع به دوره‌های بعد و توجه به پرورش تدریجی استقلال‌خواهی ایرانیان، منجر به شکل‌گیری پژوهش حاضر گردید.

در ابتدا پژوهشگر محدوده‌ی زمانی تحقیق را تا زمان قرارداد ۱۹۱۹ (قرارداد وثوق‌الدوله) مدنظر قرار داده بود که با راهنمایی‌های صحیح و مؤثر آقای دکتر ملایی توایی استاد راهنمای ارجمند، مبنی بر وسعت و گستردگی مطالب، آغاز جنگ جهانی اول به عنوان نقطه‌ی انتهایی پژوهش درنظر گرفته شد.

به علت فراوانی روزنامه‌ها در این دوره و محدودیت زمان برای مطالعه‌ی آن‌ها، تنها پنج عنوان روزنامه حبل‌المتین کلکته، مجلس، انجمن تبریز، انجمن اصفهان و تمدن انتخاب شد و داده‌ها از آن استخراج گردید.

مجموعه اطلاعات گردآوری شده، طی هشت فصل تبویب شده است. در هر مبحث سعی شده است که واکنش‌ها در سه سطح واکنش‌های مردمی، واکنش‌های مجلس و واکنش‌های مطبوعات بررسی شود.

فصل اول

چارچوب روش شناسی پژوهش

۱-۱. بیان موضوع

استقلال رأی و عمل در محدوده‌ی جغرافیایی یک سرزمین، آرمانی است که ملت‌ها و دولت‌ها همواره درصدد تحقق آن بوده‌اند و برای کسب آن، در برابر تجاوز بیگانگان و دخالت آن‌ها در امور داخلی خود واکنش‌های مقتضی نشان داده‌اند. در عصر قاجار نخستین واکنش اجتماعی جامعه ایران در برابر تجاوزطلبی بیگانگان، در دوره‌ی دوم جنگ‌های ایران و روسیه به صورت مشارکت در جهاد علیه کفار روس با هدف رهایی مسلمانان و آزادسازی سرزمین‌های از دست رفته بروز یافت و چندی بعد در شورش مردم تهران علیه گریبایدوف به یک نقطه‌ی عطف تبدیل شد. رفته رفته با افزایش تدریجی آگاهی‌های سیاسی ایرانیان و آشنایی با مفاهیم مدرنی مانند وطن، ملیت، تاریخ مشترک، مذهب مشترک، سرزمین مشترک، زبان مشترک و ... تلاش برای حفظ و دفاع از استقلال کشور به امری غیرقابل اجتناب تبدیل شد. در دوره‌ی موردنظر ناقضان استقلال ایران کشورهای عثمانی، روس و انگلیس بودند که مبارزه با آنان برای حفظ و دفاع از کشور یک حق مسلم شرعی و ملی قلمداد می‌شد. در عصر امتیازات این واکنش‌ها گسترش بیشتری یافت و در برابر امتیاز رژی به یک جنبش عمومی تبدیل شد که خود مقدمه انقلاب مشروطه بود.

انقلاب مشروطه به عنوان یک خیزش بزرگ سیاسی نیز اساساً با صبغه عدالت‌خواهی، استقلال‌طلبی و آزادی‌خواهی به وقوع پیوست. همراه با رشد فکری ایرانیان و نیز نهادینه شدن حقوق مردم به عنوان شهروند ایرانی و نه به عنوان یک رعیت، منجر به برجسته شدن و گسترده‌تر شدن واکنش‌های استقلال‌خواهانه ایرانیان شد.

از همین رو، تلاش برای حفظ استقلال کشور پس از مشروطه با توجه به ایجاد نهادهای دموکراتیک به ویژه مجلس و اشاعه‌ی مسائل سیاسی کشور در میان توده‌های مردم رنگی متفاوت و جدید به خود گرفت و به صورت واکنش‌های آشکار و پنهان در مقابل ناقضان استقلال ایران اعم از روسیه و

انگلیس، عثمانی در آمد و اقشار گوناگون مردم چون روحانیان، بازاریان و روشنفکران را در پایتخت و حتی ایالات و ولایات کشور به واکنش واداشت که از آن جمله می‌توان به موضوع تاسیس بانک ملی ایران و پشتیبانی مردم ایران در مجلس اول، مخالفت با استقراض از خارج، و نیز اعتراض به قرارداد ۱۹۰۷ در عرصه‌ی سیاست بین‌المللی اشاره کرد.

با فتح تهران که به سقوط محمدعلی‌شاه و تشکیل مجلس دوم منجر شد تهدیدهای خارجی جنبه‌های آشکارتری یافت که بارزترین نمونه‌های آن اولتیماتوم روسیه به ایران برای اخراج مورگان شوستر و پشتیبانی روسیه از محمدعلی‌شاه قاجار برای بازگردانی او به قدرت بود که با واکنش شدید مردم ایران مواجه شد.

۱-۲. پرسش‌های پژوهش:

با توجه به آن‌چه گفته شد پژوهش حاضر می‌کوشد به مسائل زیر بپردازد.

الف) پرسش‌های اصلی:

۱. واکنش‌های اجتماعی و سیاسی مردم ایران در برابر نقض استقلال به چه شیوه ظهور و بروز یافت؟

۲. واکنش‌های استقلال‌طلبانه‌ی ایرانیان منبث از باورهای مذهبی بود و یا از آگاهی ملی ایرانیان نشأت گرفته است؟

ب) پرسش‌های فرعی:

۱. پس از مشروطه استقلال ایران به چه علت و توسط کدام نیروها نقض شد؟

۲. پس از پیروزی نهضت مشروطه ایرانیان چه تلاش‌هایی در راستای استقلال فرهنگی و اقتصادی نمودند؟

۳. چرا استبداد سلطنت ایران در تقابل با استقلال ملی کشور واقع شد؟

۴. چرا دفاع از قانون اساسی به ویژه در بندهای مربوط به استقلال کشور موجب واکنش‌های مردمی در برابر نقض حاکمیت کشور شد؟

۵. نقش روحانیان در حفظ استقلال ایران پس از مشروطه را چگونه می‌توان ارزیابی و تحلیل نمود؟

۱-۳. فرضیه‌ها:

الف) فرضیه‌های اصلی

۱. اقشار مختلف جامعه ایران با هدایت نمایندگان مجلس، روحانیان و دولت‌مردان آزادی‌خواه ابتدا با خودآگاهی و سپس با آگاهی‌بخشی درباره‌ی استقلال کشور و نیز معرفی عوامل نقض‌کننده‌ی آن، با استفاده از اعتراضات حقوقی، گفتاری، نوشتاری و رفتاری خود را در مجلس، مطبوعات، محافل خصوصی و عمومی و بین‌المللی مراتب اعتراض خود را انعکاس می‌دادند.

۲. به نظر می‌رسد که در شکل‌گیری عکس‌العمل‌های ایرانیان در حفظ استقلال، باورهای مذهبی و ملی‌میهنی توأمان نقش داشته، و شاید هم بتوان گفت که مذهب در دوره‌ی مورد نظر نقش تقویت‌کننده و حمایت‌کننده از اندیشه‌های استقلال‌طلبانه و ملی‌گرایانه را برعهده می‌گیرد.

ب) فرضیه‌های فرعی

۱. پس از مشروطه کشورهای روس و انگلیس و عثمانی به منظور حفظ منافع سیاسی و اقتصادی خود در ساختار نوین اداره‌ی ایران، شروع به مداخله در امور کشور کردند و استبداد داخلی نیز همگام با سلطه خارجی جهت تضعیف استقلال کشور که با مشروطیت پیوند خورده بود، وارد عمل شد.

۲. به منظور استقلال اقتصادی کشور پس از مشروطه مسأله‌ی بانک ملی مطرح شد. در کنار آن جریانی به منظور کاهش استعمال کالاهای خارجی به ظهور رسید که اوج آن تحریم اجناس خارجی بود. رد استقراض از خارج و اسکناس‌های خارجی نیز با هدف تأکید بر استقلال اقتصادی ایران انجام پذیرفت. در راستای استقلال فرهنگی به دلیل بی‌ثباتی سیاسی در این دوره، تنها اقداماتی در جهت حفظ اصالت زبان فارسی و شرکت در مجامع فرهنگی بین‌المللی و نمایش غنای فرهنگی ایران صورت گرفت.

۳. شیوهی استبداد مطلق در اداره‌ی کشور روشی ریشه‌دار در تاریخ ایران بود. پیروزی نهضت مشروطه، بخش اعظم اختیارات و منافع بی‌حد و مرز پادشاه و عده‌ی کثیری از درباریان تحدید می‌کرد. این امر منجر به تقابل شاه و وابستگان وی با مشروطه و در نهایت استقلال ایران گشت.

۴. قانون اساسی ماحصل مبارزات مردم برای عبور از استبداد به سوی دموکراسی و استقلال بود. در تدوین قانون اساسی نهایت تلاش به عمل آمد تا هیچ‌گونه خلأ قانونی برای رجعت به استبداد از نظر دور نماند. کشمکش‌های ایرانیان از مشروطه تا جنگ جهانی اول برای به اجرا درآمدن قوانین اساسی است که ضامن استقلال کشور است.

در ابتدای جریان مشروطه دودستگی در میان روحانیت پدید آمد و شکاف اختلاف بین مشروطیت و مشروعیت به ابزاری برای اهداف مرتجعان برای مخالفت با مشروطه مبدل شد. لیکن در کنار روحانیان مرتجع و به ظاهر مشروعه خواه، طیفی از علما و مراجع نیز بودند که مشروطه را برابر با شرع مقدس اسلام دانسته و مشروطه‌خواهی را به مثابه ابراز دیانت قرارداد و مردم را بدان برمی‌انگیختند. از جمله دسته‌ی اخیر روحانیان می‌توان به علمای نجف اشاره نمود که در روند مبارزات استقلال‌طلبانه‌ی ایرانیان نقش مهمی را ایفا نمودند.

۴-۱. ادبیات پژوهش

الف. تحقیقات (پیشینه‌ی پژوهش)

در ارتباط با مسأله‌ی پژوهش حاضر یعنی مبحث دفاع از استقلال ایران در دوره‌ی مشروطه، به‌ویژه واکنش‌های مردمی مرتبط با این موضوع، تاکنون پژوهش مستقلی صورت نگرفته است. در مورد استقلال به طور کلی پژوهش‌هایی از منظر سیاسی و حقوقی انجام شده است لیکن نقطه‌ی اتصالی با واکنش‌های استقلال‌طلبانه در عصر مشروطه ندارد. در برخی منابع در خلال بررسی رخدادها، پیامدها و عکس‌العمل‌های پس از آن تا حدی بیان شده است اما پیوند این واکنش‌ها با استقلال و استقلال‌طلبی به صورت جداگانه انجام نشده است.

نزدیک‌ترین پژوهش صورت گرفته با موضوع مورد بحث، پایان نامه‌ای است با عنوان «مواضع علمای شیعه در دفاع از استقلال ایران معاصر» در مقطع کارشناسی ارشد رشته ی علوم سیاسی در موسسه آموزش عالی باقرالعلوم که توسط ناصر کشاورزی در سال ۱۳۸۱ نوشته شده است. همان گونه که از عنوان آن بر می آید تنها به مواضع علما و مبانی نظری فکری و فقهی آنان درباره ی استقلال پرداخته و واکنش های سایر اقشار جامعه ی ایران مورد توجه پژوهشگر فوق نبوده است.

اما از میان تحقیقات پراکنده کم و بیش مرتبط با مسأله ی تحقیق می توان به آثار زیر اشاره کرد: مقاله ی «مجلس شورای ملی در تقابل با قرارداد ۱۹۰۷م.» اثر دکتر ناصر تکمیل همایون در کتاب مشروطه خواهی ایرانیان (مجموعه مقالات) به چاپ رسیده است. مقاله ی مورد نظر تنها بخش کوچکی از پایان نامه ی حاضر یعنی واکنش مجلس به قرارداد ۱۹۰۷ را پوشش می دهد.

پایان نامه عبدالله علی آبادی در دانشگاه تربیت معلم تهران در سال ۱۳۸۳ تحت عنوان «مأموریت مورگان شوستر در ایران» که در ضمن شرح مأموریت مورگان شوستر^۱، واکنش ها و احساسات ایرانیان قبال وی و اقداماتش و تقابل با روسیه و انگلیس پرداخته می شود اما نگاه از استقلال در آثاری از این دست کمرنگ است.

پایان نامه داراب فولادی در سال ۱۳۷۳ در دانشگاه شهید بهشتی با نام «علل و زمینه های سازش و رویارویی روسیه و انگلستان از سال ۱۹۰۷ تا ۱۹۲۱ و پیامدهای آن برای ایران»، از دیگر آثاری است که تأثیر روابط خارجی دو دولت نامبرده را در ایران مورد واکاوی قرار می دهد اما این تأثیر بیشتر ناظر بر پیامدهای سیاسی و اقتصادی است و برانگیخته شدن احساسات استقلال خواهانه در آن بررسی نشده است. پایان نامه های دیگری همچون پایان نامه خدیجه روشن بخت با نام «مقایسه سیاست های داخلی و خارجی مجلس اول و دوم مشروطه» در سال ۱۳۸۹ در دانشگاه پیام نور تهران، پایان نامه خانم سمیرا شهبازی در دانشگاه الزهرا در سال ۸۹ تحت عنوان «مواضع نمایندگان مجالس اول تا چهارم مشروطه در

^۱ . Edward Morgan Shuster

قبال امتیازات خارجی» نیز وجود دارد که پژوهش‌های فوق هر کدام بخش بسیار کوچکی را آن هم تنها از منظر سیاسی مورد مطالعه قرار داده است.

بی‌تردید تحقیقات فوق به پاره‌ای از مسائل مورد نظر در این پژوهش به ویژه واکنش‌های دولت و مجلس در این باب پرداخته‌اند. اما نکته مهم و مغفول در همه این آثار عدم تعمق در واکنش‌های اجتماعی و سیاسی جامعه ایران به نقض استقلال کشور و الگوهای استقلال‌طلبی ایرانیان در دوره‌ی مشروطه از یک سو، و عدم توجه به مقوله‌ی خودآگاهی در این باب و پیوند آن با پدیده‌ی وطن‌دوستی و وطن‌خواهی از دیگر سو است که در هیچ یک از آثار فوق به صورت مجزا و منسجم به آن پرداخته نشده است و این همان مساله‌ای مورد تاکید پایان نامه حاضر است.

ب. سخنی در باب منابع

در رابطه با هر پژوهشی همواره تعدادی آثار تحقیقی موجود است که از نظر موضوع ارتباط غیرمستقیمی با موضوع پژوهش مورد نظر دارد. مطالعه‌ی این دسته آثار به آشنایی بیشتر با موضوع و دریافتن این که چه ابعادی از آن بیشتر مورد بررسی قرار گرفته، کمک می‌نماید. درخصوص پژوهش حاضر عمده‌ترین منبع جمع‌آوری داده‌ها، روزنامه‌ها و اسناد بوده است و از کتاب‌ها و مقالات در تکمیل حلقه‌های مفقوده‌ی اسناد و روزنامه‌ها استفاده شده است. کتاب‌ها و مقاله‌هایی در زمینه‌ی تاریخ مشروطه‌ی ایران و حوادث گوناگون این دوره هم‌چون قرارداد ۱۹۰۷، شوستر و التیماتوم روسیه به ایران مورد مطالعه قرار گرفت که در این جا به معرفی آن‌ها پرداخته و میزان ارتباط آن‌ها با موضوع پژوهش حاضر بررسی می‌شود. کتاب‌های استفاده شده‌ای که در این پژوهش دست اول و اصلی محسوب می‌شوند را می‌توان در چند عنوان تقسیم‌بندی کرد. در ادامه برای هر دسته از کتب زیر نمونه‌هایی معرفی می‌گردد.

الف. کتاب‌های تاریخی

ب. زندگی‌نامه و خاطرات و سفرنامه‌ها

ج. اسناد و مدارک آرشیوی

۱. «تاریخ مشروطه ایران» و «تاریخ هیجده ساله آذربایجان» اثر سید احمد کسروی از جمله منابع دست اول این پژوهش محسوب می‌شود. تاریخ مشروطه‌ی ایران حوادث را تا سقوط تبریز در جمادی‌الثانی سال ۱۳۲۷ به علت حمله‌ی قشون روس برای گشودن محاصره‌ی شهر توسط محمدعلی‌شاه در جریان استبداد صغیر آورده است و ادامه‌ی رخدادها را کسروی در تاریخ هیجده ساله‌ی آذربایجان تا سال ۱۳۳۹ ق/۱۳۰۰ ش بیان داشته است. در مورد دو کتاب مذکور، ترتیب زمانی کتاب بر اساس تقویم شمسی بوده و این مسأله تطبیق حوادث را که در آن زمان که بر اساس تقویم وقت، قمری بوده کمی دشوار می‌سازد.

۲. مجموعه‌ی ۷ جلدی کتاب «تاریخ مشروطیت در ایران» دکتر مهدی ملکزاده که در هر جلد از آن وقایع مشروطه به ترتیب زمانی توضیح داده شده است. این کتاب نسبت به تواریخ دیگر در ذکر عکس‌العمل‌های اجتماعی به خصوص در تبریز و گیلان بسیار سودمند است.

۳. کتاب «تاریخ مشروطیت ایران» ادوارد براون در تکمیل تواریخ دیگر مربوط به عصر مشروطه به خصوص با نگاه جهان شمول‌تر و با توجه به حوادث بین‌المللی و نقد اقدامات انگلستان و روسیه پرداخته است.

۴. «واقعات اتفاقیه روزگار» اثر محمد مهدی شریف کاشانی کتابی است که در پژوهش مورد نظر بسیار مفید واقع شد. کتاب مزبور مملو از اعلامیه‌ها، شب‌نامه‌ها، تلگرافات و فتوایی است که توسط علما در موارد مختلف صادر شده است و از این منظر این کتاب از لحاظ تاریخ اجتماعی و فعالیت انجمن‌های غیررسمی بسیار اهمیت دارد. تنها کاستی کتاب این می‌باشد که مطالب آن فاقد فصل‌بندی موضوعی، عنوان و تقسیم‌بندی محتوایی است و تمام اعلامیه‌ها و شب‌نامه‌ها بدون عنوان و موضوع پشت سر هم آمده و در هم ریختگی را پدید آورده است.

۵. «حیات یحیی» اثر یحیی دولت‌آبادی، «شرح زندگانی» من عبدالله مستوفی و «روزنامه‌ی خاطرات عین‌السلطنه» (قهرمان میرزا سالور) از جمله زندگی‌نامه‌های استفاده شده در این پژوهش می‌باشند که

هر کدام به تناسب نقشی که در حوادث ایفا کرده و یا اطلاعات خاصی که بنا به مناسباتی که داشته‌اند مورد بهره‌برداری قرار گرفته است. برای نمونه یحیی دولت‌آبادی در بسیاری از رخدادهای مشروطه همچون متفرق کردن محافظان مجلس قبل از به توپ بسته شدن آن و یا شرکت در کنگره‌ی بین‌المللی نژادی مستقیماً حضور داشته است و بالطبع آن چه که وی در مورد این اتفاقات بیان کرده، از اهمیت بالایی برخوردار است و در مورد زندگی‌نامه‌ی عبدالله مستوفی با توجه به تخصص وی در امور مستوفی‌گری و همراهی وی با شوستر در انتظام سیستم امور مالی کشور، اطلاعاتی که وی در مورد این مسائل داده است دست اول است. خاطرات عین‌السلطنه نیز حوادث را از نگاه یک شاهزاده‌ی قاجاری به نمایش می‌گذارد.

۶. «اختناق ایران» اثر ویلیام مورگان شوستر که در حقیقت شرح مسافرت و مأموریت وی به ایران است در مورد اتفاقاتی که ایران را با التیماتوم روسیه مواجه می‌کند، اطلاعات مفیدی را به دست می‌دهد. در کنار این کتاب، سفرنامه‌هایی هم چون «ایرانی که من شناختم» اثر باسیل نیکیتین نیز وجود دارد که رخدادهای مربوط به سیاست‌های روس و انگلیس در ایران را با نگاه یک روسی تحلیل می‌کند.

۷. مجموعه‌ی کتاب‌های آبی (گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه انگلیس درباره‌ی انقلاب مشروطه‌ی ایران) و کتاب‌های نارنجی (گزارش‌های محرمانه وزارت امور خارجه‌ی روسیه تزاری درباره‌ی ایران) که به اهتمام احمد بشیری به چاپ رسیده است از منابع مهم پژوهش مورد نظر بود، زیرا سفیران روسیه و انگلیس در شهرهای مختلف ایران، در مورد تمام اتفاقاتی که در این دوره در ایران رخ می‌داد، به وزارت خارجه‌ی کشور خود گزارش داده و کسب تکلیف نموده‌اند. در مجموعه‌های نامبرده علاوه بر انعکاس واکنش‌های مردمی نسبت به رخدادهای سیاسی، به مناسبات دیپلماتیک بین وزارت خارجه‌ی ایران با سفیران دول نیز پرداخته شده است، از این روی در تکمیل اسناد اجتماعی و سیاسی مرتبط با روابط خارجی ایران اهمیت بسیاری دارد ولی با این وجود در بسیاری از گزارش‌ها احتمال اغراق و یا اشتباه در درک حوادث و یا نادرست جلوه دادن رخدادهای به عمد برای بهره‌برداری سیاسی و اجتماعی

وجود دارد و از این رو ضروری است که صدق و کذب گزارش‌ها و تلگراف‌ها با منابع دیگر سنجیده شود.

۸. کتاب «تاریخ استقرار مشروطیت در ایران (مستخرجه از روی اسناد محرمانه وزارت امور خارجه انگلستان)» که در دو مجلد به کوشش آقای حسن معاصر به چاپ رسیده است همانند کتاب‌آبی مجموعه‌ای از اسنادمحرمانه وزارت امورخارجه انگلستان است و می‌توان گفت برخی گزارش‌های آن نیز در کتاب آبی نیز وجود دارد. در خصوص این کتاب نیز رعایت همان ملاحظات که راجع به کتاب‌های آبی و نارنجی ذکر شد، ضروری است.

۱-۵. قلمرو پژوهش:

الف) **قلمرو مکانی:** قلمرو مکانی این پژوهش محدوده‌ی کشور ایران پس از پیروزی نظام مشروطیت است که حدود دقیق آن در قانون اساسی آمده است.

ب) **قلمرو زمانی:** از پیروزی مشروطه در سال ۱۳۲۴ هـ.ق / ۱۹۰۶م. تا جنگ جهانی اول ۱۳۳۲ هـ.ق / ۱۹۱۴م.

ج) **قلمرو موضوعی:** واکنش‌های سیاسی و اجتماعی جامعه ایران که به شیوه‌های گوناگون در تقابل با تصمیم‌گیری‌های سلطه‌گرانه‌ی دولت‌های بزرگ در ایران بروز می‌یافت.

۱-۶. اهمیت و ضرورت پژوهش:

پرداختن به مقوله‌ی استقلال و نیز چگونگی حفظ و تداوم آن و همچنین نحوه‌ی تقابل ایرانیان با نقض‌کنندگان استقلال کشور، همواره از اهمیت شایانی برخوردار است. از آن‌جا که هنوز مخاطرات جدی در راه استقلال کشور وجود دارد، این موضوع اهمیت و ضرورت می‌یابد تا با آگاهی از پشتوانه‌ی تاریخی ملت ایران در دفاع از استقلال و تمامیت ارضی کشور، از این ذخایر تاریخی و فرهنگی در جهت تقویت روح استقلال‌خواهی بهره‌برداری شود.

فقدان پژوهشی سازمان‌یافته در این باره بر اهمیت موضوع می‌افزاید. افزون بر این، پژوهش حاضر درصدد است راهکارهایی برای توسعه مشارکت اجتماعی در دفاع از موجودیت وطن در مقابل تهاجمات خارجی را نشان دهد.

۷-۱. روش تحقیق

الف) روش گردآوری اطلاعات تاریخی

در این پژوهش اطلاعات با روش کتابخانه‌ای و آرشیوی شناسایی و گردآوری می‌شود.

ب) روش بررسی و تحلیل موضوع

روش پژوهش در این پایان‌نامه روش توصیفی - تحلیلی خواهد بود. اما با عنایت به ماهیت اجتماعی موضوع کم و بیش از رویکردهای جامعه‌شناختی استفاده خواهد شد. در ابتدای هر بخش پس از شرح موارد نقض استقلال ایران، به واکنش‌هایی پرداخته می‌شود که از سوی مجلس و مردم و در موارد مطبوعات بروز یافته است. در ضمن آن میزان درک ملت ایران اعم از مردم عادی و رجال و سیاست‌مداران مورد تحلیل قرار می‌گیرد تا روشن گردد که جامعه‌ی ایران تا چه حد از اهمیت استقلال و مخاطراتی که آن را تهدید می‌کرد، آگاهی داشتند.

۸-۱. دشواری‌های پژوهش

پژوهش در حوزه‌ی تاریخ معاصر ایران به علت حجم انبوه منابع و برخورداری از اسناد و روزنامه‌ها و نیز نحوه دسترسی به هریک از آن‌ها با دشواری‌های خاص خود روبه‌روست، شاید در این میان مراجعه به سازمان‌های ارائه دهنده‌ی اسناد آرشیوی، و نیز شناسایی و استنساخ اسناد مورد نظر از همه دشوارتر باشد. برخورد اطلاعاتی - امنیتی مراکز آرشیوی با پژوهشگران و بوروکراسی حاکم بر این مراکز در عرضه‌ی خدمات پژوهشی و نظام کارآمد استفاده از آن‌ها، مستلزم صرف زمان زیادی است. سیستم انفورماتیک